

Dijana Krajina, Damir Nadarević

KVALITATIVNO RAZISKOVANJE RESOCIALIZACIJE BEGUNCEV

ŠTUDIJA PRIMERA ZBIRNI CENTER ČRNOMELJ

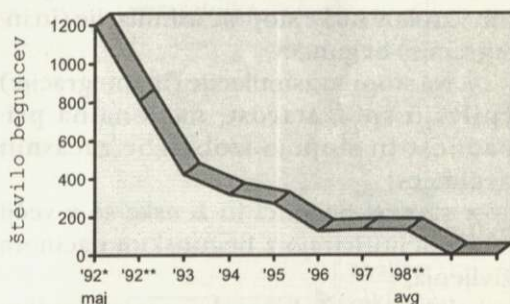
Začetki kvalitativnega raziskovanja segajo v dvajseta in trideseta leta tega stoletja, v čas razcveta tako imenovane Čikaške šole. Na sociološkem oddelku univerze v Chicagu so se izoblikovale zahteve po preseganju sociološkega pozitivizma in metodološkega monolitizma. Za proučevanje družbenih dogajanj in človeškega obnašanja so sociologi zahtevali uporabo specifične metodologije. To je rezultiralo v razvoju kvalitativne metodologije. Ker je njena glavna ideja opisati in pojasniti kulturo in vedenje posameznikov s stališča proučevanih ljudi (Bryman 1988: 46), je ta našla svoj prostor zlasti v proučevanju tako imenovanih marginalnih družbenih skupin in problematik (npr. feministične študije, črnsko vprašanje, različne subkulture ipd.). Razprava, ki sledi, analizira kvalitativno študijo o eni izmed marginalnih skupin na Slovenskem, o začasnih beguncih iz BiH v Zbirnem centru v Črnomlju.

SOCIALNI OKVIR RAZISKAVE

Aprila 1992 je v vojašnici in pomožnih stavbah bivše JLA ustanovljen Zbirni center za približno 1.200 začasnih beguncev iz BiH. Življenjski pogoji so bili zelo slabi. Primanjkovalo je prostora (v nekaterih sobah je živelo skupaj 90 ljudi), hrane, higienskih potrebščin, oblek idr. Tudi organiziranost bivanja je bila katastrofalna. Zato so begunci množično zapuščali Zbirni center (gl. shemo 1). Večina jih je šla naprej v zahodnoevropske države ali ZDA, nekateri pa so se vrnili v svobodna bosanska mesta. Od 1.200 začasnih beguncev iz leta

1991 jih ostane leta 1997 komaj kakšnih 140. S temi begunci sva v času od septembra 1997 do julija 1998 izvedla kvalitativno raziskavo, ki je objavljena v diplomskem delu *Resocializacija beguncev iz BiH v Republiki Sloveniji: Študija primera Zbirni center Črnomelj* (1998) diplomanta politologije na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani Damirja Nadarevića.

Shema 1: Zmanjšanje števila začasnih beguncev v Zbirnem centru Črnomelj

Podatki: Urad za priseljevanje in begunce

*Dolenjski list, 6.1.1994: 5

** Rdeči križ Republike Slovenije

MODEL RAZISKAVE IN ANALIZA FAZ

Glavni pogoj za uspešno izvedeno raziskavo je dober izhodiščni načrt. Lincarno-iterativni model (gl. shemo 2) ponazarja načrt, po katerem je potekala (z manjšimi spremembami) najina kvalitativna raziskava o resocializaciji beguncev.

Izhodiščni položaj v raziskovalnem procesu pripada najinim izkušnjam o razmerah v Zbirnem centru Črnomelj, v katerem

živiva od njegovega nastanka leta 1992. Iz prve roke sva seznanjena z dogajanjem v centru in težavami beguncev. To nama je omogočilo, da begunstvo proučujemo od znotraj, kot ga doživljajo sami begunci. V naslednjem koraku sva zbrala literaturo o migracijah (npr. Klinar 1976; 1993), o (re)socializaciji (npr. Berger, Luckman 1988; Južnič 1989; Lukšič-Hacin 1994), o begunstvu nasploh in beguncih v Sloveniji (npr. Adelman 1991; Klinar 1993; Knežević 1993; Grizold 1994; Horvat-Dupona 1996) in o družboslovnem (kvalitativnem) raziskovanju (npr. Adam 1980; Mežnarić 1986; Toš 1988; Zelenika 1988).

Iz svojih lastnih izkušenj in literature sva oblikovala izhodiščno teorijo, ki jo v grobih okvirih ponazarja šest zastavljenih hipotez:

1. Po prihodu začasnih beguncev iz BiH v Zbirni center Črnomelj se začne proces njihove resocializacije.

2. V procesu resocializacije so se začasni begunci v Zbirnem centru Črnomelj asimilirali po Klinarjevem asimilacijskem modelu (gl. Klinar 1976: 37-65).

3. Izoliranost od okolja je eden od glavnih vzrokov nizke stopnje asimilacije (in integracije) beguncev.

4. Na stopnjo asimilacije (in integracije) vplivajo spol, starost, nacionalna pripadnost in stopnja izobrazbe začasnih beguncev:

- starejši begunci in ženske se v večji meri identificirajo z begunskim načinom življenja,

- begunci muslimanske veroizpovedi se težje asimilirajo kot begunci katoliki,

- begunci z višjo izobrazbo dosežejo višjo stopnjo asimilacije in integracije oziroma so v manjši meri pripravljeni sprejeti begunstvo kot način življenja.

5. Stopnja asimilacije (in integracije) začasnih beguncev je obratno sorazmerna stopnji njihove interiorizacije begunstva.

6. Resocializacija beguncev v Zbirnem centru Črnomelj ima nesprejemljive posledice za daljši družbeni razvoj teh ljudi.

Oblikovanju hipotez je sledila izdelava koncepta raziskave, ki temelji na uporabi kvalitativnih metod opazovanje z udeležbo in polstrukturirani intervju. Raziskovalni proces obsega tri faze:

1. predterensko fazo pripravljanja na raziskavo in pasivnega opazovanja razmer v Zbirnem centru, ki se je začela z najinim prihodom v Zbirni center leta 1992;

2. raziskovalno aktivnost, ki poteka v treh korakih:

- prvič, seznanjanje s proučevanim družbenim kontekstom in identifikacija ključnih akterjev in dogodkov,

- drugič, aktivno raziskovanje na terenu,

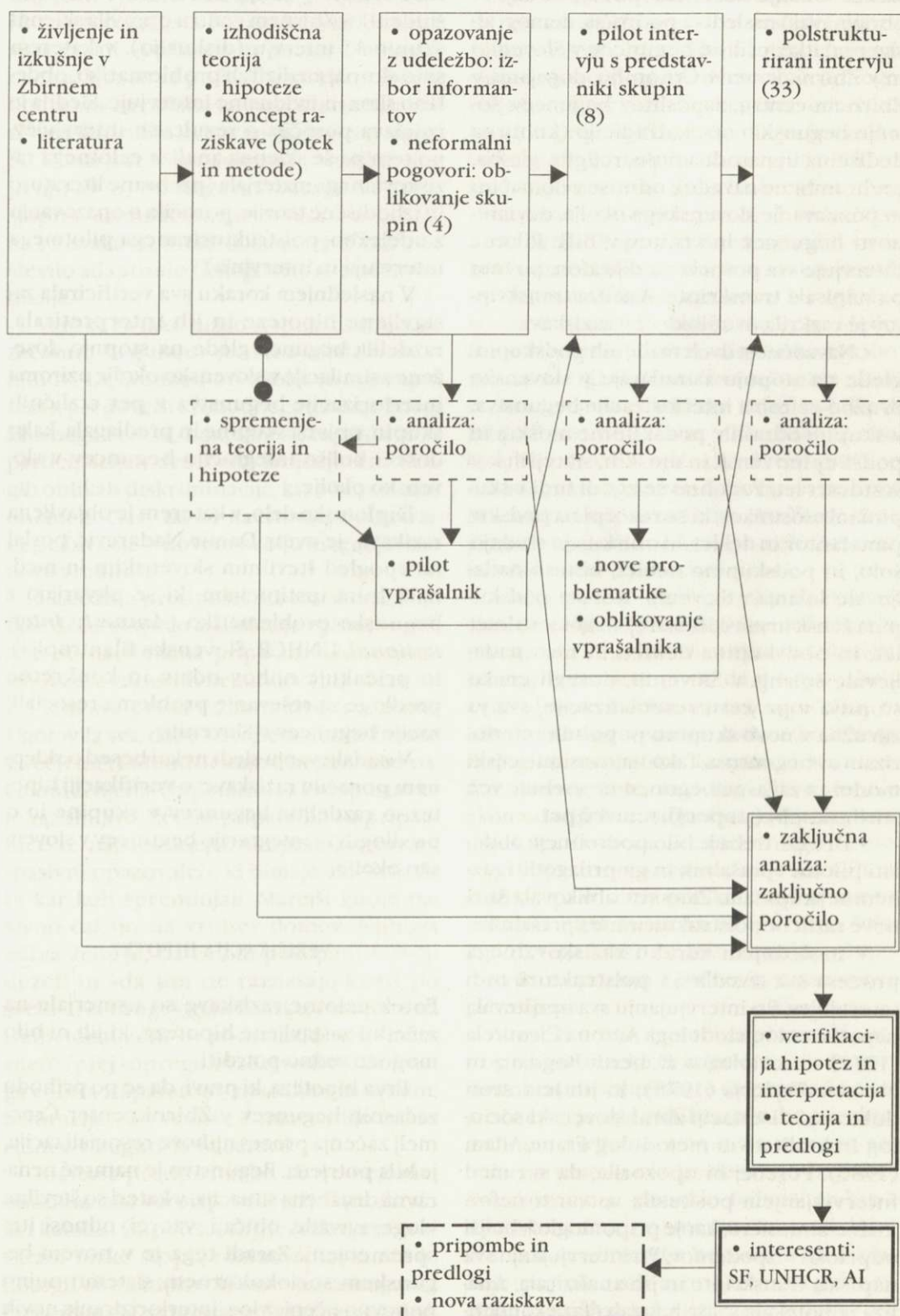
- tretjič, zaključna analiza in pisanje prve interpretacije dosežkov raziskave;

3. postterensko fazo oblikovanja teoretskih sklepov in primerjanje sklepov z izhodiščno teorijo.

Oblikovanju raziskovalnega načrta je sledilo njegovo preverjanje na terenu. Začela sva izvajati opazovanje z udeležbo in neformalne pogovore. Najin cilj je bil rekonstruirati življenje beguncev v Zbirnem centru. Pri tem sva posebno pozornost namenila tako njihovi nastanitvi kot drugim dimenzijam bivanja v centru (možnosti šolanja in zaposlovanja, odnosom v begunski skupnosti itn.). Prišla sva do sklepa, da v begunski populaciji, glede na stopnjo dosežene resocializacije, obstajajo štiri različne skupine. To so (od najmanj do najbolj resocializiranih): 1. skupina odraslih, 2. skupina mladostnikov, 3. skupina otrok in 4. skupina študentov. Naprej sva analizirala zbrano terensko gradivo (to so bili protokol in memoranda, zapiski neformalnih pogovorov). Sledila je izdelava kratkega sklepnega poročila, ki je že zanimalo drugo hipotezo o asimilaciji beguncev po Klinarjevem asimilacijskem modelu. Zato je prišlo do spremembe hipoteze, ki se zdaj glasi takole: *Rezultati procesa resocializacije začasnih beguncev se razlikujejo od teoretskih predpostavk o resocializaciji migrantov*. Ta nova ugotovitev je zahtevala izdelavo novega asimilacijskega modela, ki ponazarja stopnje asimilacije in integracije začasnih beguncev v slovensko družbo, oziroma narobe, stopnje interiorizacije begunstva kot možno alternativo procesu resocializacije.

V naslednjem koraku sva na podlagi dosedanjih ugotovitev oblikovala pilotni vprašalnik za polstrukturirani intervju s predstavniki štirih različnih starostnih

Schema 2: Linearno-iterativni model za kvalitativno proučevanje begunstva

skupin začasnih beguncev (Intervjujala sva 8 beguncev, po dva iz vsake skupine). Vprašalnik vsebuje deset sklopov vprašanj, ki obravnavajo naslednja področja: demografske podatke, prihod beguncev v Slovenijo in v Zbirni center v Črnomlju, dogajanja v Zbirnem centru, zaposlitev beguncev, šolanje begunskih otrok, tradicijo (kulturna dediščina in narodna noša, religija, glasba, prehrabene navade), odnose z domačini in poznavanje slovenskega okolja, deviantnosti beguncev in vrnitev v BiH. Pilotne intervjuje sva posnela na diktafon, po tem pa napisala transkripte. Analiza transkriptov je razkrila dve šibkosti v raziskavi:

- Navzočnost dveh različnih podskupin, glede na stopnjo asimilacije v slovensko družbo oziroma interiorizacije begunstva, v skupini odraslih: podskupine moških in podskupine žensk in moških, starejših kot šestdeset let. Podobno se zgodi tudi v skupini mladostnikov, ki se razcepi na podskupino fantov in deklet, ki obiskujejo srednjo šolo, in podskupino deklet, ki niso nadaljevale šolanja v Sloveniji. Ker sta podskupina žensk in moških, starejših kot šestdeset let, in podskupina deklet, ki niso nadaljevale šolanja v Sloveniji, dosegli enako stopnjo v procesu resocializacije, sva ju združila v novo skupino popolnih interiorizantov begunstva. Tako najin asimilacijski model za začasne begunce ne vsebuje več štirih skupin (stopenj), temveč pet.

- Drugič, treba je bilo podrobneje obdelati pilotni vprašalnik in ga prilagoditi različnim skupinam. Zato sva oblikovala štiri nove različne polstrukturirane vprašalnike.

V naslednjem koraku raziskovalnega procesa sva izvedla 33 polstrukturiranih intervjujev. Pri intervjuvanju sva upoštevala napotke etnometodologa Aarona Cicourela (1972) in sociologov Roberta Bogdana in Stevena Taylorja (1975), ki jih je v svoji doktorski disertaciji zbral slovenski sociolog in kvalitativni metodolog Frane Adam (1980). Posebej bi opozorila, da sva med intervjuvanjem poskusila ustvariti neformalno atmosfero, kar je pripomoglo k boljši odprtosti respondentov. Po intervjuvanju sva napisala transkripte in jih analizirala. Analiza je potekala v štirih fazah (faza kondenzacije, faza kategorizacije, faza naracije in

faza korelacije) na način kombiniranja individualne in analize in analize tipa *cross-case study*. V juliju 1998 sva s skupino študentk v Zbirnem centru opravila sklepni skupinski intervju (diskusijo), v katerem smo skupaj analizirali problematiko, obdelano skozi individualne intervjuje. Sledila je izdelava poročila o rezultatih intervjujev, po tem pa še sklepna analiza celotnega raziskovalnega materiala (prebrane literature in izhodiščne teorije, poročila o opazovanju z udeležbo, polstrukturiranega pilotnega intervjuja in intervjuja).

V naslednjem koraku sva verificirala zastavljene hipoteze in jih interpretirala, razdelila begunce glede na stopnjo dosežene asimilacije v slovensko okolje oziroma interiorizacije begunstva v pet različnih skupin, opisala skupine in predlagala, kako doseči boljšo integracijo beguncev v slovensko okolje.

Diplomsko delo, v katerem je objavljena raziskava, je avtor Damir Nadarevič poslal na vpogled številnim slovenskim in mednarodnim institucijam, ki se ukvarjajo z begunsko problematiko (*Amnesty International*, UNHCR, Slovenska filantropija), in pričakuje njihov odziv in konkretne predloge za reševanje problema resocializacije beguncev v Sloveniji.

V nadaljevanju sledi nekaj besed o sklepnem poročilu raziskave: o verifikaciji hipotez, o razdelitvi beguncev v skupine in o predlogih za integracijo beguncev v slovensko okolje.

VERIFIKACIJA HIPOTEZ

Potek celotne raziskave so usmerjale na začetku zastavljene hipoteze, ki jih ni bilo mogoče vedno potrditi.

Prva hipoteza, ki pravi, da se po prihodu začasnih beguncev v Zbirni center Črnomelj začne proces njihove resocializacije, je bila potrjena. Begunstvo je namreč nenavarna družbena situacija, v kateri so številne vloge, navade, običaji, vzorci, odnosi itn. spremenjeni. Zaradi tega je v novem begunskem sociokulturnem sistemu nujno ponovno učenje vlog, interioriziranje novih spoznanj in korekcija starih. Vendar je

zanimivo, da proces resocializacije ni potekal po modelu, ki velja za druge tipe migrantov (verifikacija druge hipoteze). Nasprotno, začasni begunci so raje pasivno sprejemali vrednote in norme Zbirnega centra, kjer so se počutili varnejše in bližje domačim navadam, kot da bi se prilagajali slovenski družbi in novim (tujim) navadam. Po Klinarjevem modelu asimilacijskih stopenj (1976) so begunci dosegli le predstopnjo asimilacijskega procesa, oziroma, so se le akomodirali in se jih je le majhno število adaptiralo (integriralo) v slovensko okolje.

Vzroke za tako nizko stopnjo asimilacije začasnih beguncev je treba iskati zlasti v njihovi izoliranosti od okolja (tretja hipoteza), prepovedi svobodnega gibanja zunaj Zbirnega centra, nemožnosti zaposlitve in participacije v družbeno življenje ter v drugih oblikah diskriminacije, ki so beguncem onemogočale, da bi načrtovali dolgotrajnejše bivanje v novem okolju in sprejemali nove vrednote.

Naslednja predpostavka raziskovanja je bila, da na stopnjo asimilacije vplivajo spol, starost, nacionalna pripadnost in stopnja izobrazbe začasnih beguncev (hipoteza 4). Pri tem sva prišla do zanimivih spoznanj. Ugotovila sva, da se starejše osebe in ženske v večji meri identificirajo z begunskim načinom življenja (hipoteza 4a). Predpostavka je razumljiva, ker so pripadniki in pripadnice te najštevilnejše skupine beguncev »pasivni opazovalci«, ki nimajo ambicij, da bi kar koli spreminjali. Starejši ljudje pasivno čakajo na vrnitev domov. Njihova edina želja je, da bi bili pokopani v svoji deželi in »da jim ne raznašajo kosti po svetu«. Na drugi strani ženske, navajene na tradicionalizem in podrejanje »višji avtoriteti« (prej soprogom, zdaj vodstvu Zbirnega centra z aparatom, značilnim za totalne institucije), do vrnitve domov vidijo edino rešitev v begunskem centru.

Točnost predpostavke, da se begunci muslimanske veroizpovedi težje asimilirajo kot katoliki (hipoteza 4b), je težko preveriti zaradi nizke stopnje asimilacije, ki sta jo dosegli obe skupini. Gotovo je, da begunci muslimanske veroizpovedi kažejo težnje k fundamentalističnemu islamu, kar hkrati

pomeni zavračanje vsega drugačnega in onemogočanje asimilacijskih procesov. Vzroki za tako ravnanje so verjetno naslednji: spoznanje, da se bodo morali slej ali prej vrniti v izvirno družbo (v kateri igra vera od začetka vojne pomembno vlogo); mogoče je to celo reakcija na begunstvo in vzroke, ki so pripeljali do njega, ali pa je vzrok v odnosu okolja do njih. Na drugi strani katoliški begunci niso mogli izkoristiti svoje religiozne usmeritve, da bi se vključili v novo okolje. Begunci so redno hodili v cerkev in otroci nekaj časa k verouku, včasih so jih obiskali župnik in nune. Na splošno so imeli dobre možnosti, da bi se identificirali (najprej versko) s slovensko družbo, vendar so bili za domačine vedno reveži, ki so jim darovali miloščino, in nič več. Da bi bil problem večji, so se v Zbirnem centru, kjer so bili v manjšini, podrejali volji in navadam muslimanov. S tem se je na določen način izničila začetna prednost, ki so jo imeli v asimilacijskem procesu begunci katoliške veroizpovedi.

Tudi hipotezo, da begunci z višjo izobrazbo dosežejo višjo stopnjo asimilacije (hipoteza 4c), je zelo težko dokazati. Razlogi so vsaj trije: prvi je ta, da v begunskem centru, razen kakšne izjeme na začetku, ni bilo beguncev z visoko izobrazbo. Drugi razlog: osnovnošolci, ki so hodili v slovenske osnovne šole, so dosegli višjo stopnjo akomodacije kot njihovi starejši kolegi srednješolci. In tretji, ti osnovnošolci so dosegli višjo stopnjo akomodacije kot njihovi starši, čeprav so ti imeli končano osnovno, nekateri med njimi pa tudi srednjo šolo. Zaradi tega lahko imamo navedeno hipotezo le za pogojno točno in nezadostno preverjeno.

V zvezi s tem je tudi hipoteza, da sta stopnja asimilacije in interiorizacije begunstva obratno sorazmerni (hipoteza 5). Čim močnejša je identifikacija z begunskim načinom življenja, tem nižjo stopnjo asimilacije v novo okolje dosežejo begunci. Raziskovanje je potrdilo točnost te hipoteze, s tem da je ne smemo razumeti dobesedno: interiorizacija begunstva ne izključuje popolnoma asimilacije beguncev. Možna je delna interiorizacija z delno asimilacijo. Upoštevajoč »delež« enega ali

drugega, svačasne begunce v Zbirnem centru Črnomelj razdelila v pet med seboj različnih skupin. O tem več pozneje.

V zvezi z gornjo trditvijo je tudi hipoteza, da ima resocializacija beguncev v Zbirnem centru Črnomelj nesprejemljive posledice za daljši družbeni razvoj teh ljudi (hipoteza 6). Žal je nisva mogla empirično preveriti, vendar pozna zgodbe o nekaterih osebah, ki so se vrstile iz Zbirnega centra Črnomelj v svojo izvirno družbo (večina jih še vedno ni na svojih domovih), in sva dobila občutek, da se njihova miselnost, vedenje, vrednote itn. ne razlikujejo od tistih, ki so jih imeli kot begunci. Te pa posamezniku ne omogočajo aktivne participacije v nobeno normalno družbo in zavračajo obojestranski razvoj.

RAZDELITEV ZAČASNIH BEGUNCEV V SKUPINE, UPOŠTEVAJOČ STOPNJO NJIHOVE ASIMILACIJE V SLOVENSKO OKOLJE OZIROMA INTERIORIZACIJE BEGUNSTVA

V procesu resocializacije so imeli begunci tri možnosti: ali se identificirati z begunskim načinom življenja, ali se integrirati in pozneje eventualno asimilirati v novo okolje, ali pa delno oboje. Začasni begunci iz Zbirnega centra Črnomelj so se ponavadi, zavestno ali ne, odločali za tretjo možnost. Glede na stopnjo identifikacije z begunstvom oziroma stopnjo asimilacije v slovensko okolje sva izoblikovala pet karakterističnih skupin beguncev. Te so naslednje:

1. Skupina, ki je popolnoma interiorizirala begunstvo, sestavljena iz starejših beguncev in žensk in deklet v starosti od 16 do 25 let, ki ne hodijo v srednjo šolo. Glavne karakteristike te skupine so izjemno nizka stopnja adaptacije, pasivno preživljanje v Zbirnem centru in popolna identifikacija z begunskim načinom življenja.

2. Skupina pogojno akomodiranih beguncev, sestavljena iz beguncev v starosti od 25 do 60 let. Karakterizira jih nekoliko višja stopnja akomodacije kot pri prejšnji skupini (včasih delajo »na črno«, poznajo in uporabljajo nekaj slovenskih besed, ostali bi v Sloveniji, če bi dobili službo, itn.), vendar je begunstvo še vedno osnovni

habitus, s katerim se lahko identificirajo.

3. Skupina resnično akomodiranih beguncev, sestavljena iz oseb, starih od 16 do 25 let (razen deklet, ki ne hodijo v srednjo šolo). Begunci iz te skupine precej dobro govorijo slovenski jezik, po navadi hodijo v srednjo šolo ali delajo. Družijo se s kolegi iz mesta, vendar večinoma neslovenskega rodu (včasih se njihovi družbi priključi tudi kakšen Slovenec). Hodijo na mesta, kjer se zbira črnomeljska mladina, vendar kljub svojemu adolescentnemu uporništvu tudi ta skupina pasivno čaka, »kaj jim bo prinesel jutri«, in interiorizira precej begunski vrednot.

4. Skupina hitro prilagodljivih beguncev, sestavljena iz otrok do petnajstega leta starosti. Pri večini otrok se sekundarna socializacija šele začne (pri nekaterih šele primarna) in begunstvo razumejo kot nekaj normalnega in vsakdanjega, saj se življenja pred tem večinoma ne spominjajo. Zanimivo je, da so se begunci iz te skupine zelo hitro asimilirali v novo okolje. Zelo dobro govorijo slovenski jezik, v šoli se družijo s slovenskimi vrstniki, igrajo se iste igre kot oni, poslušajo podobno glasbo itn. Torej gre za skupino, ki je izredno dobro prilagodljiva tako v begunskem kot slovenskem okolju. Vendar zaradi vpliva staršev in njihovih tendenc k tradicionalizmu in specifičnosti življenja v Zbirnem centru niso dosegli višje stopnje asimilacije, temveč le akomodacijo.

5. Skupina adaptiranih beguncev, sestavljena iz treh študentk. Te begunke so se integrirale v slovensko okolje, sprejele slovenski jezik, šege, navade, vzorce obnašanja itn. Hkrati močno zavračajo identifikacijo s kakršnimi koli vrednotami begunske družbe. Vendar gre le za tri begunke, ki si močno prizadevajo, da begunstvo ne bi pustilo sledov na njihovih življenjih. Žal drugi begunci niso imeli niti dovolj moči niti želje, da jim begunstvo ne bi (p)ostala trajna identifikacijska opredelitev.

Na podlagi vseh teh izsledkov lahko sklenemo, da je imela resocializacija beguncev v Zbirnem centru Črnomelj skrajno negativne posledice, saj so begunci za vedno ostali begunci. Zaradi tega je treba premisliti o upravičenosti takega načina

skrbi za begunce. Res je, da je poskrbljeno za njihovo osnovno preživetje, vendar so postali socialni invalidi, ki niso sposobni funkcionirati brez pomoči drugih.

V zvezi s tem se postavlja vprašanje: Kako doseči boljšo integracijo beguncev v slovensko okolje? Meniva, da bi lahko Slovenija upoštevala kanadske izkušnje, ki jih ponazarja naslednji model.

PREDLOGI ZA BOLJŠO INTEGRACIJO BEGUNCEV

Slovenija bi beguncem morala omogočiti ustrezno pomoč pri:

1. oskrbi z osnovnimi življenjskimi potrebščinami: stanovanjem, hrano, obleko, pohištvom, dovolilnicami za bivanje, zdravniško oskrbo itn.;

2. ekonomski adaptaciji: iskanju službe, izobraževanju, udeležbi v socialnih programih itn.;

3. kulturni adaptaciji: učenju jezika, kulture, emocionalni in psihološki pomoči (Adelman 1991: 134).

S tako pomočjo bi begunci po eni strani dobili dobro podlago za vključevanje v slovensko družbo, po drugi pa bi bili v manjše breme državi, saj bi se lahko po določenem času sami vzdrževali. Upava, da begunci ne bodo nikoli več živeli v razmerah, v kakršnih so zdaj, slovensko intelektualno javnost pa vabiva k daljšemu raziskovanju fenomena begunstva.

Literatura

- F. ADAM (1980), *Kvalitativna metodologija in akcijsko raziskovanje v sociologiji (doktorska disertacija)*. Zagreb: Filozofski fakultet.
- H. ADELMAN (1991), *Refugee Policy: Canada and the United States*. Toronto: York Lane Press Ltd.
- P. L. BERGER, T. LUCKMAN (1988), *Družbena konstrukcija realnosti: Razprava iz sociologije znanja*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- A. BRYMAN (1988), *Quantity and Quality in Social Research*. London: UNWIN HYMAN.
- A. GRIZOLD (1994), Reševanje begunske problematike v Sloveniji. *Revija za mednarodne odnose*, 1, 1: 32-39.
- M. HORVAT-DOUPONA (1996), Begunska politika v Sloveniji (od marca 1992 do konca leta 1993). *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, 22, 178: 123-145.
- S. JUŽNIČ (1989), *Politična kultura*. Maribor: Založba Obzorja.
- P. KLINAR (1976), *Mednarodne migracije: Sociološki vidiki mednarodnih migracij v luči odnosov med imigrantsko družbo in imigrantskimi skupnostmi*. Maribor: Založba Obzorja.
- (1993), Kontinuiteta prisilnih migracij. *Teorija in praksa*, 30, 7-8: 615-624.
- (1993), O beguncih v Sloveniji. *Teorija in praksa*, 30, 1-2: 75-84.
- M. KNEŽEVIĆ (1993), Socializacija beguncev. *Teorija in praksa*, 30, 7-8: 679-682.
- S. MEŽNARIĆ (1986), *Bosanci: A kuda idu Slovenci nedeljom?* Ljubljana: Krt.
- D. NADAREVIĆ (1998), *Resocializacija beguncev iz BiH v Republiki Sloveniji: Študija primera Zbirni center Črnomelj*. Diplomsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- N. TOŠ (1988), *Metode družboslovnega raziskovanja*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- R. ZELENKA (1988), *Metodologija i tehnologija izrade znanstvenog i stručnog djela*. Beograd: Savremeno pakovanje.